

FRAZÉMÁK / PHRASÈMES

BALÁZS GÉZA

A frazémák csoportosítása

Mon travail interprète la phraséologie dans un cadre interdisciplinaire. Il place l'unité phraséologique dans le système linguistique, pour présenter par la suite les différents types de formation, de décomposition et de variation des phrasèmes d'un point de vue évolutionniste.

A téma körülhatárolása, cél

Tanulmányom komplex, interdiszciplináris (nyelvtudományi és folklorisztikai) keretben értelmezi a frazeológiát. Először elhelyezi a frazémát a nyelv rendszerében, majd nyelvi-evolúciós szempontból bemutatja a frazémák keletkezésének és lebomlásának, valamint változatképződésének módjait (polilexikalitás, monolexikalitás). Új eredményként a frazeológiára is alkalmazza a nyelvjáráskutatásban már használt táji változattípusokat. Végül bemutatja a szűkebb nyelvtudományi és a tágabb folklorisztikai (pragmatikai) frazémacsoportosításokat.¹

Bevezetés

A frazeológia, a frazémakincs összessége a nyelvhez, folklórhoz, kultúrához hasonlóan jellemző jegyeket tartalmaz egy közösségről. Frazeológiának nevezzük az állandósult szókapcsolatok tudományát is, amely a lexikográfiának a része. A lexikográfia mintájára a frazémák (állandósult szókapcsolatok) szótári feldolgozásának tudományát frazeográfiának nevezhetjük.

Frazémaéletteni szempontból beszélhetünk negatív és pozitív frazeológiáról. Egy adott közösségre vagy emberre bizonyos frazémák hiánya is jellemző lehet.

¹ Frazémakutatásaimhoz nagy ösztönzést jelentett Bárdosi Vilmos professzor úrral és munkatársaival való közös munkánk, a *Magyar szólástár* első kiadása.

A magyar nyelvjáráskutatásban már készült hiányszótár (Hegedűs, 1996), s beszélhetnünk frazeológiai egyéniségszótárról (Ujváry, 1996) is, amely egyetlen gömöri parasztember szóláskincsét tartalmazza (s az általa nem ismert szólások fölfoghatók hiányként).

Ennél jóval természetesebb és kutatótabb terület a pozitív frazeológia – Magyarországon Baranyai Decsi János: *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque* (Bartphae, 1598) című művétől számíthatjuk proverbiumkutatást.

A frazéma legfőbb grammatikai jellemzője a polilexikalitás (vagyis a több szóból való szerkesztettség). A polilexikális elemek azonban egyszerűsödhetnek monofrazémává is. Például:

szóláshasonlat: *úgy siklik, mint a kígyó* -> *siklik, mint a kígyó*

képes (metaforikus kifejezés): *kígyóként siklik*

monofrazéma: *kígyózik*

A frazéma helye a nyelv rendszerében

A nyelv legfontosabb alkotórészeit a következő képlettel szemléltethetjük: $Ny = F + Sz + L$, azaz: nyelv = fonéma + szabály + lexéma. Ha a képletet bővítjük, akkor ezt kapjuk: $Ny = F + Sz (G+P) + L (Sz + F)$, azaz: a szabályok között megkülönböztetünk grammatikai és pragmatikai szabályokat, a lexémák között szavakat és frazémákat. Az egyes nyelvi szintekhez sajátos nyelvészeti kutatási területek járulnak, pl. fonetika, morfológia, lexikológia, szintaxis, szövegtan. A lexikológián belül vagy mellett – Arhangelszkij nyomán – kijelölhetjük a frazeológiai szintet is mint a frazeológiai kutatások sajátos területét.

A frazeológia, illetve a frazeográfia fontos feladata az állandósult szókapcsolatok csoportosítása. Számos kísérletet ismerünk. Az állandósult szókapcsolatok nyelvészeti megnevezése kollokáció vagy frazéma, folklorisztikai megnevezése proverbium, a frazémakutatásé pedig parömiológia. Hadrovics László (1995: 25) történeti vonatkozású frazeológiájában úgy véli: „Éppen a frazeológiai egységek változatossága okozza, hogy az egész frazeológiát rendszerbe foglalni nagyon nehéz”. A nyelvészek általában szűkítő, a folkloristák kiterjesztő álláspontot foglalnak el.

Változatképzés

A nyelv alapvető építő eljárásai között tartjuk számon az adjekciót (bővítést), a detrakciót (csökkentést), valamint az immutációt (helyettesítést) és a transzmutációt (a cserét). A frazeológiában mindegyik eljárásra bőven akadnak példák, s valamennyinek szerepe van a változatképzésben is. Most csak a két alapesettel foglalkozom.

Bővülés (adjekció). Az állandósult szókapcsolatok egy része nem, másik része csak kis mértékben változtatható meg (pl. ragozható). Pl. ez az igés szólás: *a kancsó fenekére néz* ('berüg') a mondatban ragozható:

Tegnap a kancsó fenekére néztem.

Mikor néztél utoljára a kancsó fenekére?

Gyere, nézzünk a kancsó fenekére!

Csökkentés (detrakció). Gyakori, hogy a közismert közmondásokat jelzésszerűen használják. Tipikusan hiányos közmondás: *Kinek a pap, kinek a papné*. Ebből kifolyólag gyakran tréfásan hozzátoldják: ... *kinek a paplány* vagy *de nekem a lánya*. Jelentése: 'mindenkinek más az ízlése'.

Mai, csonkasághoz (vagy monofrazémává) vezető rövidítések: *Tehát ez az akció annyi, mint a szenteltvíz...* (Annyi, mint halottnak a szenteltvíz... = semmi, nem hatásos).

Táji változatok

A frazeológiát (különösen a közmondásokat) lehetne aszerint is csoportosítani, hogy milyen területen és miként ismerik. Erre ma már különösen megvan a lehetőség, hiszen egyre több táji frazeológiagyűjtemény készült. A nyelvjáráskutatásban a szókincs tipologizálására használják az alaki, jelentés szerinti és valódi (tulajdonképpeni) tájszók kategóriáját (pl. Kálmán, 1977: 60–64). Ezt a csoportosítást kiterjeszthetjük a frazeológiára is. Beszélhetünk alaki (valamilyen nyelvi alakban különböző változatról), jelentés szerinti és valódi (táji) frazémáról. Például:

(1) alaki frazéma: a) grammatikai változat: *véghez megy – végbe megy, latra vet – latra tesz*, b) a tájszó alaki eltérésén alapuló változat: *Jákob*

létrája/lajtorjája, Sok lúd/liba disznót győz, c) hangtani (kiejtésbeli) változatok: *ismeri a dürgést/dörgést.*

(2) jelentésbeli frazéma: *Orrával szép az ember.*² Jelentése: 1. Nem kell szégyellni a nagy orrot, 2. Tisztességesen érdemes csak élni (korábban előfordult, hogy büntetésből valakinek levágták az orrát). E jelenséghez kapcsolódik a defrazeologizálás, hiszen a korábbi jelentések kezdenek feledésbe menni.

(3) valódi (táji) frazéma: *Möglépt, mint Dugonics.* (Jellemző szegedi szólás, amely arra utal, hogy Dugonics András szobrát egyszer váratlanul egy másik térre helyezték át. Csak az érti, aki ismeri a mögöttes tartalmát.)

Nyelvtudományi csoportosítások

A nyelvtudományi szakirodalom a változatos anyagnak következő kategóriáit szokta megkülönböztetni: 1. szokványos kifejezésmódok, 2. szólások (és szóláshasonlatok), 3. közmondások, 4. szállóigék. O. Nagy Gábor (1976: 8–18) részletesebb alaktani-tartalmi frazéma csoportosításában a nyelvészeti szempontok az irányadók. Kategóriái a következők:

(1) Szókapcsolat jellegű szólások: a) egyszerű szólás: nincs benne sem mellékmondati rész, sem pedig azonos mondatrészek ismétlődéséből adódó tagoltság (pl. adja a bankot, kötélnek áll, anyámasszony katonája), b) összetett szólás: párhuzamos felépítésű, kéttagú szólás és mint vagy akár szóval alakult alakult kéttagú szóláshasonlat (pl. le is út, fel is út; vagy megszokik, vagy megszökik - világos, mint a vakablak; úgy bánnak vele, mint a hímes tojással).

(2) Mondatjellegű szólások: a) indulatszó-szerűek (pl. Eljáratom veled a kállai kettőst!, Nem oda Buda!, Hátrább az agarakkal), b) kérdésre adott válaszok (pl. Hogy vagy? – Mint szegény ember gazdag városban, Két lábon, mint a lúd, Mint a szősz, fonatlan...), c) kitérő válaszok (pl. Hogy a rák a vetésre ne menjen, Mert a kislúd nem szőrös, Megyek Kukutyinba, zabot hegyezni, Ha öreganyámnak áramszedője lett volna, most én lennék a villamos), d) egyes számú, idézetszerű szólások (pl. Eszem, iszom, jól élek, senkivel sem cserélek, Ígértem neki Pestet, Budát, köszönje meg, ha látja Szentendre tornyát, Fogjuk meg és vigyétek).

² Hajdú Mihálynak köszönöm a példát.

Míg a szólások a beszéd nyelvi-stilisztikai eszközei, a közmondások gondolatokat is kifejeznek.

(3) A közmondások eredeti vagy átvitt értelemben használt, valamilyen általános érvényű megfigyelést, életigazságot tartalmazó mondatok, amelyek szervelesen beépülnek a szövegbe. Legfőbb nyelvészeti ismervük, hogy „intertextuálisan”, azaz idézetszerűen használjuk őket. Pl. „Azt mondták a régiek, hogy...”, „Régi mondás az, hogy...”, „Úgy tartják...” O. Nagy szerint a közmondások megállapítást, ítéletet, tanácsot tartalmaznak. Ezek főbb tartalmi csoportjai: életmegnyilvánuláshoz köthetők (Jobb későn, mint soha), gazdaregulák (Márciusi por, májusi sár aranyat ér), időjárás regulák (Megrázza még szakállát Gergely), egészségügyi-táplálkozási (Egy dió hasznos, kettő árt, három halálos), konvencionális, tartalmát vesztett formula (Ami késik, nem múlik). O. Nagy Gábor a szállóigékkel nem foglalkozik. A szállóigék nyelvészetileg egyébként sem különíthetők el a közmondásoktól, hiszen a különbség csak annyi, hogy az előbbieknél ismert a szerzője.

Hadrovics László (1995) funkcionális magyar mondattanában a frazeológiát is elsősorban funkcionális kategóriák szerint osztotta fel. A történeti frazémákat is felhasználó, tehát történeti és grammatikai rendszere a következő:

(1) A szókapcsolatok frazeológiája: tárgyias igei kapcsolatok (szót fogad, kedvét keresi valakinek), határozós igei kapcsolatok - határozói vonzatváltások (végbe megy ~ véghez megy), többszörös vonzatok (függ valamiben, valamiből, valamitől), a birtokviszony felbomlása a határozók körében (számán tart ~ számon tart), vonzathoz szólás (jól, rosszul, pórul jár), igei kapcsolatok rövidülése (magadra vess, kutya baja), névszói kapcsolatok (szürke eminenciás, utazó nagykövet), páros kapcsolatok (ikerszók és figura etimológiák, pl. éltében és holtában, erőnek erejével), a hanghatás szerepe a szintaktikai frazeológiában (Hol volt, hol nem volt... népmesei ismétléses kezdet).

(2) Mondatok, mondatrészegek mint frazémák: egyszerű mondat (Éppen jó kedvemben találsz, Pont ez hiányzott), szervesen csatlakozó összetett mondatok (csoda, hogy..., oda se neki...), valódi összetett mondatok (Addig verd a vasat, amíg meleg, Itt süllyedjek el, ha én tettem), rövidült mondatok (üsse meg a mennykő → üsse kő, Istenemre mondom → Istenemre),

(3) A képes beszéd. Minthogy a képes beszéd rendszerezésének alapja elsősorban a tárgyi alap, ezért a különféle területek szerint rendszerez a szerző:

az egész ember és a testrészek; az embere élete szűkebb körben; az ember és a természet kapcsolata; az ember és a természeti erők és jelenségek; az ember ősi foglalkozásai és a mesterségek; ember és társadalom; katonaság, hadakozás; jog, bíraskodás, közigazgatás, pénzügy; szórakozás; hitvilág.

(4) A körülírás (pl. eufemizmusok): ember, férfi, nő, vallási szféra; állatok, tárgyak, anyagok; testi és lelki tulajdonságok; cselekvések; helyváltoztatások; szellemi és lelki folyamatok; születés; halál; illetlent helyettesítő kifejezések (összeszűri valakivel a levet, gyereket csinál valakinek).

A többi kategóriát csak összefoglalva ismertetem: (5) Közmondások. (6) Irodalmi idézetek, utalások, célzások (Biblia; klasszikus ókor, középkor; újkor). (7) Lefordított vagy idegen alakban meghonosodott elemek (görög, latin, német, francia, olasz, angol, szláv elemek).

A nyelvtani vagy grammatikai frazeológia középpontjában a szókapcsolatok és mondatok frazeológiája áll. Köztük beszélhetünk tárgyias igei (szót fogad, véget vet, beköti a fejét), határozós igei (szemére hány, hálát ad), rövidüléssel igés (kimúlik e világból → kimúlik, ej, mi a ménkö van itt → ej mi, a kö), névszói (vénasszonyok nyara, az anyja keservét), páros (hegyen-völgyön, Tornyát-Baranyát, szőni-fonni, nőttest nő, szárazon és vízen) kapcsolatokról.

Sok frazeológiai egységben elbizonytalanodunk a vonzatokkal - különösen akkor, ha régi szerzőket olvasunk. Pl. bízik valakiben/valakihez, gondot visel valakire/valakiről, végbe/véghez/végre visz, magába/magában foglal. Ezek az elbizonytalanodások nem tekinthetők csak nyelvhelyességi kérdésnek. A frazeológiai egységek a tárgyak valóságos vonatkozásaitól, konkrét jelentésektől eltávolodtak, az elvont fogalmaknak pedig nincsenek olyan éles, érzékszervekkel ellenőrizhető határai, mint a tárgyi valóságnak. Vannak azután a szólások grammatikai szerkezetében keresztező vonzatváltások (vegyülések) is (pl. számot/számon kér, vásik/fáj a foga valamire).

A mondatok, illetve mondatrészek frazeológiájában pedig a következő mondat típusokat találhatjuk meg: a) egyszerű mondatok (Magam ajánlom, Bocsásson meg), b) szervetlenül csatlakozó mondatok (ami azt illeti, mi mást tehetett volna, köztünk mondva, Isten látja lelkemet), c) igazi összetett mondatok (Megmondtam, és vége, Ott vagyunk, ahol a part szakad, Ha nem tévedek, akkor..., Folyjon ki a szemem, ha..., Kapsz egy olyat, hogy a mentők

lepedőben visznek el), d) rövidülések (Üssem meg a mennykő → üsse kő, Az Isten szerelmére kérlek → Az Istenért).

Ábrahám Imre (1982) egyetlen dunántúli falu, Nyúl község frazeológiáját mutatja be könyvében, s itt a következő tipológiát alkalmazza: (1) Szerves fejlődésből nyert egységek, (3). anorganikus fejlemények, (3) egyéb kapcsolódások. A beszédfunkció, a nyelvtani-jelentéstani alkat szerint vannak: (I) közlő funkciójú állandósult szókapcsolatok: 1. szójárás, 2. közmondás, 3. közlő tartalmú szólás, (II) Kifejező funkciójú állandó szókapcsolatok.

Folklorisztikai kiterjesztések

A folklorisztikai (néprajzi) elemzések rendszerint tágabban értelmezik a frazeológiát. Tolnai Vilmos A magyarság néprajza (é. n.) című összefoglaló munkában a fő frazeológiai egységek között ezeket tárgyalja (A szólások fajai): (1) szóláshasonlat, (2) szólásmód (kéttagú szólás), (3) közmondás. Ez utóbbi tartalmánál fogva „szoros rokonságban” van az ismert szerzőtől származó jeles vagy tételes mondással (4., szentencia, ma szállóigének mondjunk), melynek alfajai: a) sarkétel (axióma), b) életelv (maxima), c) ötlet (aforizma – a gondolat játéka, „a lelki érintkezés fűszere”). A közmondás leginkább az életelvek csoportjával mutat rokonságot, de ötlet, „bizonyos célnaktartó élc” is lehet. A magyarság néprajza is egyértelműen a közmondások közé sorolja a „jeles” napokhoz fűződő gazdaregulákat, hiedelmeket, időjósításokat. Különösen érdekes A szólások rokonai című fejezet, amelyben a szólásokhoz alakilag közelálló, tőlük elkülönítendő, illetve nehezen elkülöníthető jelenségeket sorol föl (a már említett jeles mondásokon, szállóigén túl), s ezzel ékes példáját mutatja a kiterjesztő frazeológiának: (5) állandó határozók (vonzatok), (6) szóképek, (7) közhelyek, közszólások, (8) szitkok, káromkodások, (9) erkölcsi vagy tanító mese, adoma stb. Látható, hogy az utolsó kategória már meghaladja a hagyományos frazeológia kereteit.

A legtágabb és talán legmodernebb frazeológiai felsorolást A magyar folklór egyetemi tankönyv kisepikai prózaműfajokról szóló fejezetében találjuk Voigt Vilmostól (1979). A három fő műfaji csoporton belül további – eddig szóra sem érdemesített alcsoportokat – mutat be: (1) a proverbiumok előzményei (szókép, képes kifejezés, hasonlat, szóláshasonlat, egyéb összetett szavak, frázisok), (2) a valódi proverbiumok csoportjai: a) voltaképpeni szólások (köztük regulák,

csúfolók), b) közmondások (maximák, szentenciák), c) konvencionális kifejezések (proverbiális frázisok), d) szállóige, (3) az epikus proverbiumok csoportjai: a) wellerizmus (szólásidézet, pl. Azt mondta az öreg Kis, ne csak együnk, igyunk is, Ez a hét is jól kezdődik, mondta a cigány, amikor akasztani vitték), b) szólásszerű összehasonlítás, c) átmeneti formák. És felsorolásszerűen – a proverbiumtól alig megkülönböztethetően – találunk ilyesfélét: jelszó (szállóige-szerű), rigmus (tánczó, táncréjja), kikiáltás, sztereotíp udvariassági formulák (köszöntés, jókívánság), káromkodás, felirat stb.

Ugyanezt a kiterjesztő felfogást képviselik Bárdosi Vilmos és munkatársai (2003) legújabb, legteljesebb magyar szólástárukban, amelyben a nyelvben előforduló szókapcsolatoknak következő felsorolását adják:

(1) teljesen alkalmoszerű és végtelen számú szabad szókapcsolatok,

(2) szerkezetileg és jelentéstanilag teljesen kötött, csak globálisan értelmezhető, erős metaforikus értékkel és nyelvi hagyományokkal bíró, közkeletű, állandósult szókapcsolatok, a következő gyakori típusokkal és hagyományos elnevezésekkel:

szólások (felkapja a vizet 'felidegesedik', árkon-bokron keresztül 'nagyon messze')

szóláshasonlatok (szegény, mint a templom egere; annyit ért hozzá, mint tyúk az ábécéhez)

beszédhelyezethez, szituációhoz kötött, „akkor szokták mondani, ha...” típusú, ún. pragmatikus helyzetmondatok, konvencionális szójárások (Most ugrik a majom a vízbe 'most következik a lényeg', Szépre száll a füst 'cigarettázáskor mondják, ha valaki felé száll a füst')

ún. beszédművek (folklorisztikus művek) a következő néhány lehetséges altípussal:

köszönések, megszólítások (Pálinkás jó reggelt, Hol jársz itt, ahol a madár se jár?!)

szitkozódások, átkozódások (Az isten verje meg!, Az anya keservit!)

politikai jelszavak (Munkát! Kenyeret!, Nem kell a sóder, nem kell a duma, saját medrében folyják a Duna)

sírfeliratok (Nyugodjék békében!, Itt nyugszom én, olvasod te, olvasnám én, nyugodnál te!), butellafeliratok (Nézz a butykos fenekére, ott az élet dicsősége!), ruhafeliratok (Foglalt vagyok),

graffitik (Itt jártam, Hülye, aki elolvassa!)

szállóigék, bölcs mondások, idéztek (Nyelvében él a nemzet.)

mondatértékű közmondások, szokásmondásokat, amelyeket az általános érvényűség igényében használnak, életbölcseiséget fogalmaznak meg (Ki korán kel, aranyat lel.)

közmondások: emberi tapasztalatok, megfigyelések, életszabályok, erkölcsi ítéletek tömör, mondatszerű megfogalmazásai, a népi észjárás, gondolkodás tükröi. A fontosabb tárgykörök: a) az emberrel vagy valamely életmegnyilvánulásával kapcsolatosak (pl. Lassan járj, tovább élsz, Jó munkához idő kell, Amit Jancsi meg nem tanult, nem tudja azt János sem, Krajcárból lesz a forint), b) a parasztélettel kapcsolatos gazdaregulák (Márciusi por/májusi eső aranyat ér, Nincs annál jobb ganéj, melyet a gazda a csizmáján visz ki a szántóföldre, Haragos asszony, füstös konyha, lyukas tál - három gonosz a háznál), c) időjárással kapcsolatos mondások (pl. Ha fénylik gyertyaszentelő a száríziket is vedd elő, Megrázza még szakállát Gergely, Fekete karácsony – fehér húsvét), d) egészségügyi – főleg étkezéssel, öltözködéssel kapcsolatos – szabályok (Kutyaharapást szőrével gyógyítják, Egy dió hasznos, kettő árt, három halálos, Két híg tojáznak közepe egy pohár bor, Se télen szalonnát, se nyáron bundáját el nem hagyja az okos), e) konvencionális kifejezések (pl. Úgy még sohasem volt, hogy sehogy se lett volna, Ami késik, nem múlik).

(3) És léteznek a két első kategória közötti, átmeneti, az összeforrottság különböző fokán álló struktúrák, ún. kollokációk, terpeszkedő kifejezések (homlokegyenest ellenkező; vereséget szenved 'megverik').

Bibliográfia

ÁBRAHÁM, Imre, 1982, *Főbb frazeológiai szókapcsolatok Nyúl község mai nyelvében*, ELTE, Budapest, (Nyelvtudományi Dolgozatok, 34.).

BALÁZS, Géza, 2005, „Magyar frazeológia”, *Ethnica*, 2005/1. (VII/1.) 8–16. o.

BALÁZS, Géza, 2006, „A magyar frazémák szövegtipológiája”, in *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére* (szerk. Mártonfi A., Papp K., Slíz M.), Argumentum, Budapest, 547–559. o.

BÁRDOSI, Vilmos főszerk., 2003, *Magyar szólástár*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2003.

HADROVICS, László, 1995, *Magyar frazeológia*, Akadémiai, Budapest.

HEGEDŰS, Attila, 1996, *Kisnémedi tájszótár. Hiányszótár*, ELTE, Budapest.

KÁLMÁN, Béla, 1977, *Nyelvjárásaink*, Negyedik kiadás, Tankönyvkiadó, Budapest.

O. NAGY, Gábor, 1976, *Magyar szólások és közmondások*, Gondolat, Budapest.

UJVÁRY, Zoltán, 1996, *Egy földműves szólásai és közmondásai*, Debrecen (Gömör néprajza, XLVIII.).

VOIGT, Vilmos, 1979, „Kisepikai prózaműfajok”, in *A magyar folklór* (szerk. Ortutay Gy.), Egyetemi tankönyv, Tankönyvkiadó, Budapest, 283-323. o.

BALÁZS GÉZA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

E-mail: balazs.geza@gmail.com